

« به نام خدا »

درسنامه درس اول جغرافیای ۳:

« شهرها و روستاها »

تهیه کننده: ایمان میرزایی

(گروه جغرافیای شهرستان الیگودرز)

مقر و موقعیت

سر آغاز مطالعه و شناخت یک سکونتگاه روستایی و شهری مقر (مکان، جایگاه) و موقعیت آن است.

مقر:

❖ **منظور از مقر،** مکان اصلی و دقیق یک سکونتگاه و محل استقرار آن روی زمین است. مقر هر روستا یا شهر، همچنین هسته اولیه آن را شامل می شود.

هسته اولیه:

❖ **منظور از هسته اولیه** مکانی است که مردم بر اساس نیاز، آن را برای زندگی انتخاب کرده و به اشغال در آورده اند و بعدها روستا یا شهر از آن محل گسترش یافته است.

★ **نکته:** در انتخاب مکان برای استقرار و سکونت جمعیت، عوامل طبیعی بیشترین نقش را داشته اند.

❖ عواملی طبیعی چون: **آب فراوان، آب و هوای ملایم و خاک حاصلخیز جلگه ها** نقش مهمی داشته است. علاوه بر عوامل طبیعی عوامل انسانی هم نقش داشته است.

❖ عوامل انسانی چون: **عوامل سیاسی و تصمیمات حکومتی، دسترسی به راههای تجاری و عوامل دفاعی و نظامی** می توانند در پدید آمدن یک سکونتگاه در مکان خاص نقش داشته باشند.

❖ در کشور ایران **دسترسی به آب، قلعه های دفاعی، بازارهای محلی و قرار گرفتن در تقاطع راه ها** از مهمترین عوامل شکل گیری هسته اولیه روستاها و شهرها بوده است.

موقعیت:

❖ **منظور از موقعیت یک شهر یا روستا،** وضعیت آن سکونتگاه نسبت به پدیده های پیرامون خود و همچنین جایگاه آن در سطح ناحیه است.

❖ این پدیده ها و جایگاه ممکن است **عوامل انسانی و طبیعی** مانند روستاها و شهرهای اطراف آن، نقش سیاسی و اداری آن، آب و هوا، راه های ارتباطی، دسترسی به منابع معدنی و انرژی و ناهمواری ها باشند.

★ **نکته:** موقعیت یک شهر یا روستا در ادامه حیات یا گسترش آن سکونتگاه و یا حتی نابودی و زوال آن نقش مهمی ایفا می کند.

مثال: دسترسی یک شهر به دریا یا شبکه ارتباطی خط آهن در یک منطقه، موقعیت مناسبی برای رونق تجارت و مشاغل مربوط در آن شهر به وجود می آورد یا نزدیک بودن شهر به روستاهای پرجمعیت مجاور و یا منابع معدنی در جذب نیروی کار و توسعه صنایع آن شهر تأثیر زیادی دارد و میتواند موجب گسترش و آبادانی آن شود. مجاورت یک سکونتگاه با کوه آتشفشان یا گسلهای فعال نیز می تواند حیات آن سکونت دارد را به خطر بیندازد.

برخی تغییرات محیط پیرامون، مانند رویدادهای سیاسی یا تغییرات آب و هوایی نیز ممکن است موجب از دست رفتن موقعیت و اعتبار یک شهر یا انتقال آن به مکانی دیگر شود.

تفاوت های شهر و روستا

مهمترین ملاک های تفاوت شهر و روستا، که در اغلب منابع به آنها توجه شده، به شرح زیر است:

ملاکها	توضیحات
فعالیت اقتصادی:	<ul style="list-style-type: none"> ❖ مهمترین ملاک تفاوت شهر و روستا فعالیتهای اقتصادی آنهاست. ❖ در اغلب سکونتگاههای روستایی، درصد بیشتری از جمعیت فعال در بخش کشاورزی (زراعت، دامداری، جنگلداری، صید و شکار و غیره) فعالیت می کنند. ❖ اما در شهرها بیشتر مردم در بخش های صنعتی و خدماتی مشغول به کارند
میزان جمعیت:	<ul style="list-style-type: none"> ❖ متداول ترین ملاک تشخیص شهر و روستا ملاک جمعیتی است ❖ اگر جمعیت سکونتگاه به میزان معینی برسد، آن را شهر تلقی می کنند، اما این ملاک در نواحی مختلف دنیا متفاوت است <p>مثال: در برخی کشورهای اروپایی سکونتگاه هایی با بیشتر از ۲۰۰۰ نفر جمعیت، شهر محسوب میشوند اما در برخی کشورهای پرجمعیت آسیا، مانند چین و هند، روستاهایی با بیش از ۳۰۰۰۰ نفر جمعیت وجود دارند.</p>
وسعت و فضای سکونت و فعالیت:	<ul style="list-style-type: none"> ❖ در روستاها فضاهای باز و چشم اندازهای طبیعی بیشتر و گسترده تر اند ❖ در شهرها خانه ها و مغازه ها و فضاهای صنعتی به هم فشرده ترند و فعالیتهای متنوع در فضاهای محدودتری متراکم شده اند.
دسترسی به خدمات و تسهیلات:	<ul style="list-style-type: none"> ❖ در شهرها امکانات آموزشی، درمانی و پزشکی، مراکز خرید، حمل و نقل عمومی، خدمات مالی و بانکی، آب و برق و ... متنوع و گسترده است. ❖ در حالیکه این خدمات و تسهیلات در روستا کمتر و محدودتر است.
فرهنگ و مناسبات اجتماعی:	<ul style="list-style-type: none"> ❖ در روستاها چون جمعیت کمتر است و بیشتر افراد یکدیگر را می شناسند و روابط خویشاوندی، وابستگی اجتماعی و همکاری میان آنها بیشتر است. ❖ آداب و رسوم و شیوه زندگی در شهر و روستا متفاوت است. ❖ در شهرها نوگرایی بیشتر و تغییرات اجتماعی سریع تر است

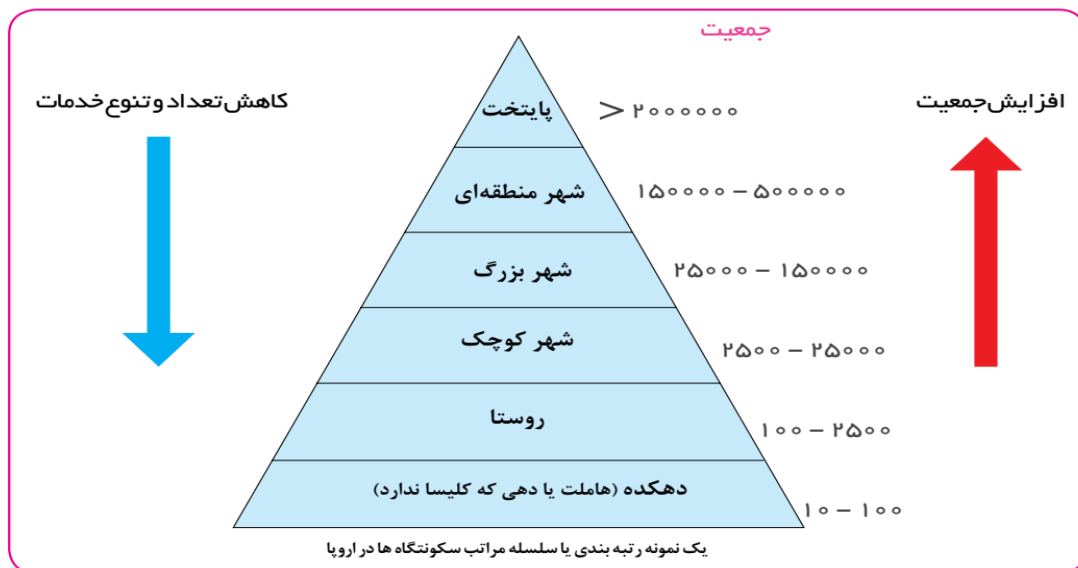
سلسله مراتب سکونتگاه ها

★ سلسله مراتب سکونتگاهها یعنی رتبه بندی آنها بر حسب اهمیت

- ❖ سکونتگاه ها را بر اساس میزان جمعیت و عملکرد (خدماتی که ارائه می کنند) طبقه بندی می کنند .
- ❖ سکونتگاه های کوچک یا کم جمعیت معمولا خدمات محدودی به ساکنان ارائه می دهند اما در سکونتگاه های بزرگ تر، تعداد و تنوع خدمات بسیار زیاد است.

مثال: یک ده کوچک ممکن است چند مغازه و یک صندوق پست و یک مدرسه و یک مرکز بهداشت نیمه وقت داشته باشد اما در یک شهر بزرگ، انواع فروشگاه ها، مراکز درمانی و بیمارستان ها، رستوران ها، تئاترو سینما، بانکها، فرودگاه، استادیوم ورزشی و... وجود دارد و شهر میتواند خدمات زیاد و متنوعی به ساکنان خود و حتی روستاها و شهرهای هم جوارش بدهد.

- ❖ شکل زیر یک نمونه رتبه بندی با سلسله مراتب را در سکونتگاههای اروپا نشان می دهد. در قاعده هرم و ردیف های پایین سکونتگاه هایی با کمترین میزان جمعیت قرار می گیرند. این سکونتگاهها خدمات کمتری نیز ارائه می دهند. با حرکت به سوی بالای هرم ، جمعیت سکونتگاه ها بیشتر می شود و خدماتی هم که ارائه می دهند، بیشتر و متنوع تر است

حوزه نفوذ سکونتگاه

★ به محدوده جغرافیایی که از یک سکونتگاه کالا و انواع خدمات دریافت می کند و بین آن محدوده و سکونتگاه جریان کالا، خدمات و رفت و آمد افراد وجود دارد، حوزه نفوذ آن سکونتگاه می گویند

❖ برخی از سکونتگاهها حوزه نفوذ کم وسعتی دارند. برای مثال، یک شهر کوچک ممکن است فقط به چند روستای

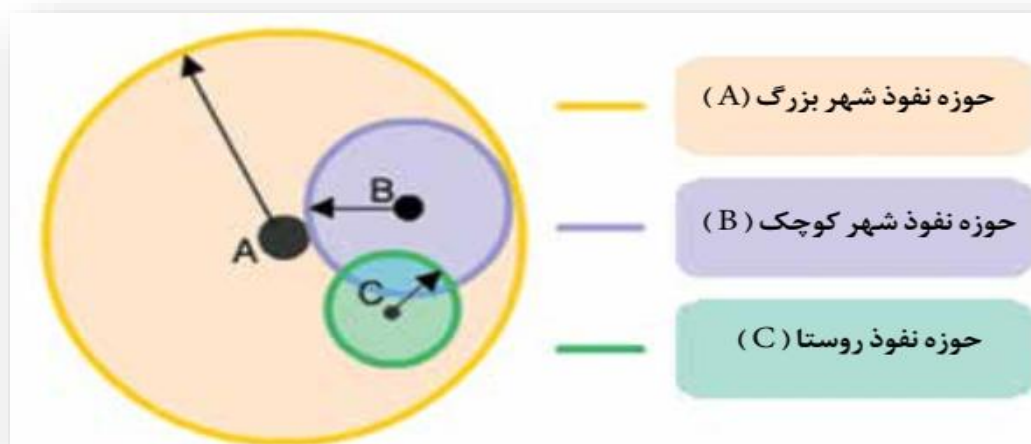
پیرامون خود خدمات بدهد و ساکنان روستاهای پیرامون برای خرید و کار در کارخانه و استفاده از مراکز

درمانی به آن شهر مراجعه می کنند.

❖ برخی از شهرها حوزه نفوذ بسیار گسترده ای در سطح یک ناحیه یا کشور و حتی جهان دارند .

برای مثال: شهر تهران در برخی عملکردها مانند تولید و عرضه خودرو، لوازم خانگی، خدمات پیشرفته پزشکی و مراکز

دانشگاهی حوزه نفوذی در سطح کشور ایران دارد.

❖ در زمینه بررسی حوزه نفوذ عملکرد یک سکونتگاه به دو جنبه توجه می شود:

الف) آستانه جمعیتی نفوذ: یعنی حداقل جمعیتی که تقاضای کالا، خدمات یا عملکردی از یک سکونتگاه دارند.

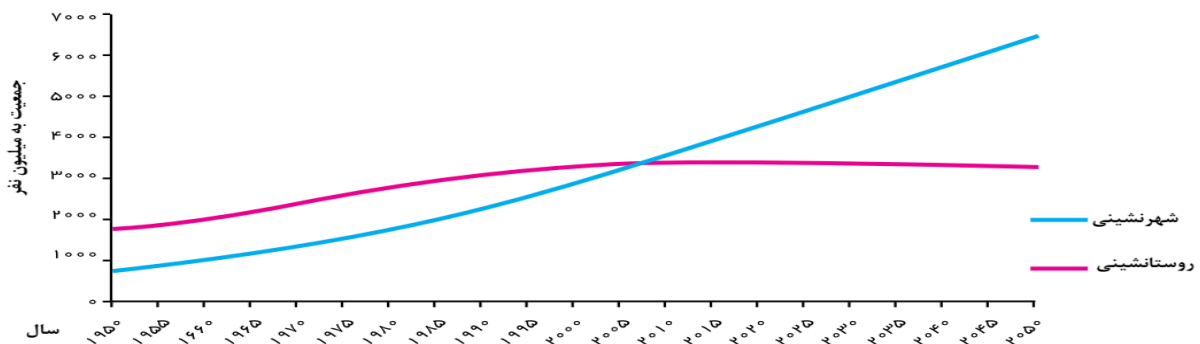
ب) دامنه نفوذ: یعنی بیشترین مسافتی که مردم منطقه برای دریافت کالا یا خدمات از آن سکونتگاه طی می کنند.

به سوی جهانی در حال شهری شدن

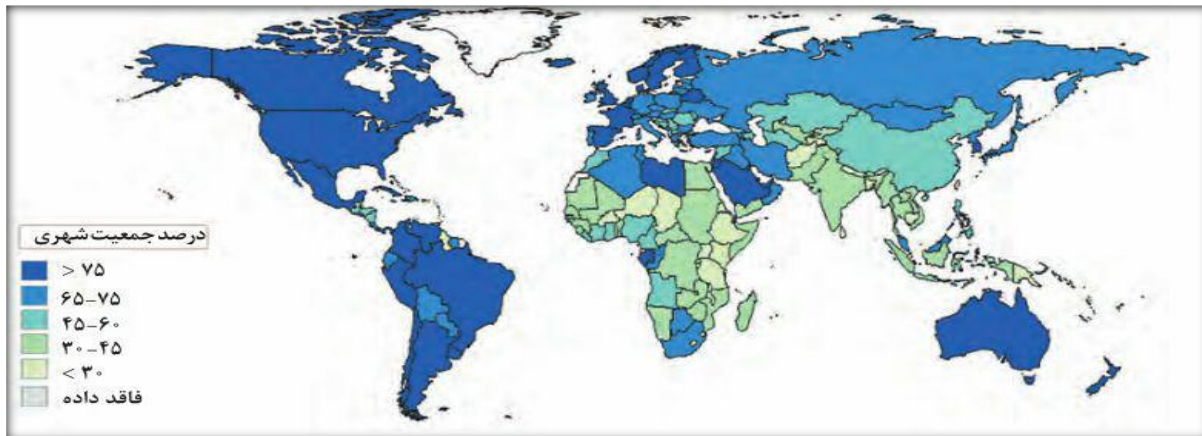
❖ یکی از مهم ترین تغییرات فضای جغرافیایی در قرن بیستم و بیست و یکم افزایش شهر و شهرنشینی در جهان است .

❖ **منظور از اصطلاح شهرنشینی** افزایش نسبت جمعیت شهرهای یک کشور یا ناحیه به روستاهای آن است .

❖ در سال ۱۹۵۰ میلادی فقط ۳۰ درصد جمعیت جهان در شهرها زندگی می کردند. اما در سال ۲۰۱۴ میلادی ۵۴ درصد جمعیت جهان ساکن شهر ها بوده اند. امروزه جمعیت شهرنشین جهان بر جمعیت روستانشین پیشی گرفته است و پیش بینی می شود که تا سال ۲۰۵۰ میلادی این نسبت به ۶۶ درصد برسد. به نمودار زیر توجه کنید

❖ **سطوح شهرنشینی و افزایش آن در نواحی مختلف جهان متفاوت است. به نقشه و جدول زیر توجه کنید**

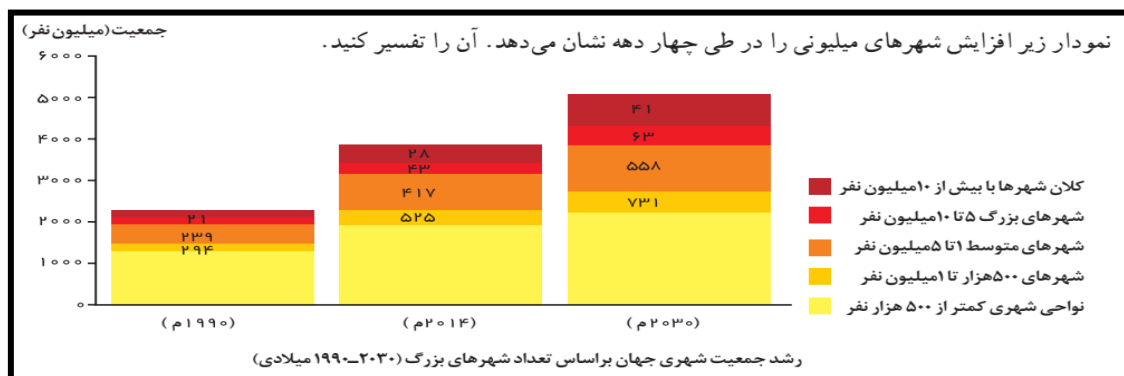
سطح شهرنشینی در نواحی مختلف جهان (۲۰۱۴ میلادی)

نواحی	آمریکای شمالی	آمریکای لاتین و کارائیب	اروپا - اقیانوسیه	آسیا	افریقا
درصد شهرنشینی	۸۱/۵ درصد	۷۹/۵	۷۳/۵ درصد - ۷۰ درصد	۴۷/۵ درصد	۴۰ درصد

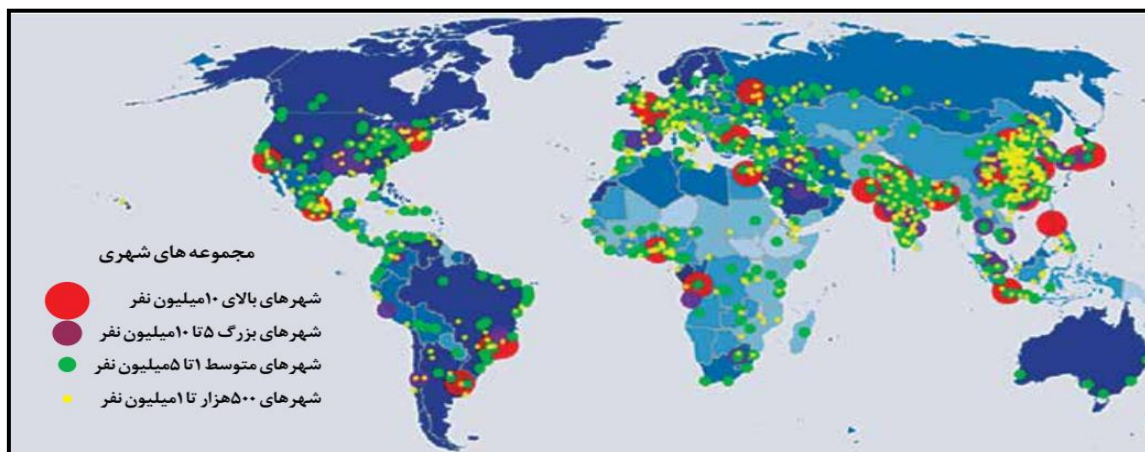
- ❖ سرعت گسترش شهرنشینی در آسیا و آفریقا بیشتر از سایر نواحی جهان است و همچنان ادامه دارد .
- ❖ در حالی که میزان رشد سالیانه شهرنشینی در سایر نواحی جهان ۰/۴ درصد است، در آسیا و آفریقا این رشد به ۱/۵ درصد در سال می رسد
- ❖ در کشورهای آسیا و آفریقا، بخش عمده ای از رشد شهرنشینی به علت صنعتی شدن و توسعه کارخانه ها و یا رشد بخش خدمات و ورود این کشورها به تجارت جهانی و به دنبال آن مهاجرت فزاینده روستاییان به شهرها به منظور اشتغال و دستمزد بیشتر بوده است

افزایش شهرهای میلیونی

- ❖ یکی از مهمترین پدیده های مربوط به **تغییرات الگوی شهرنشینی در جهان افزایش شهرهای میلیونی** است .
- در سال ۱۹۵۰ میلادی دو شهر لندن و نیویورک بیشتر از ۸ میلیون نفر جمعیت داشتند .
- در سال ۱۹۹۰ ده شهر با بیش از ۱۰ میلیون نفر در جهان وجود داشت و امروز تعداد این شهرها به ۲۸ شهر رسیده است .

- ❖ **تغییر دیگر، تغییر الگوی مکانی شهرها** با بیش از ۵ و ۱۰ میلیون نفر در جهان است .
- تا چند دهه پیش چین شهرهای فقط در نیمکره شمالی و در آمریکای شمالی، اروپا و ژاپن وجود داشتند اما امروزه آسیا، آمریکای لاتین و آفریقا با رشد شهرهای میلیونی و پر جمعیت روبرو شده اند .
- ❖ با توجه به نقشه بگویید در کدام بخش های این قاره ها ظهور شهرهای پر جمعیت را مشاهده می کنید؟

از مادر شهر تا زنجیره کلان شهرها (مگالاپلیس) :

★ مادر شهر (متروپل) بزرگ ترین و مهم ترین شهر یک ناحیه، استان یا یک کشور است.

- ❖ این شهر ممکن است پایتخت یا شهر اصلی یک ناحیه باشد که مرکز حکومتی، مذهبی، تجاری و... است و از این جنبه ها بر سایر سکونتگاه ها برتری دارد.
- ❖ معمولاً به مادر شهر ، کلان شهر نیز گفته میشود. برخی نیز معتقدند کلان شهر ترجمه و معادل واژه مگاسیتی (megacity) است و به شهرهایی با بیش از ۱۰ میلیون نفر جمعیت اطلاق می شود.
- ❖ در کشور ایران طبق مصوبه شورای عالی معماری و شهرسازی، به ما در شهرهایی که بیش از یک میلیون نفر جمعیت داشته باشند، کلان شهر گفته می شود. مانند تهران، مشهد، اصفهان، کرج، قم و...

گسترش حومه نشینی :

- ❖ حومه چیست؟ به بخشهای پیرامونی یک شهر حومه میگویند.
- ❖ علل شکل گیری حومه ها : با افزایش شهرنشینی و گسترش حمل و نقل و وسایل ارتباطی، به تدریج حومه ها در اطراف شهرها، به ویژه شهرهای بزرگ و پرجمعیت شکل گرفتند .
- ❖ حومه نشینان برای خرید یا کار و یا استفاده از خدمات به شهرها رفت و آمد می کنند .
- ❖ حومه ها انواع مختلف دارند . از جمله: حومه های خوابگاهی، حومه های صنعتی، و حومه های فقیرنشین و

مرفه نشین

منطقه مادر شهری :

- ❖ با افزایش جمعیت مادر شهرها و گسترش حومه های آنها به تدریج منطقه هایی با عنوان منطقه مادر شهری به وجود آمدند. در پیرامون برخی از مادر شهرها، شهرها و شهرک های اقماری پدید آمده اند .

جهان شهر :

- ❖ شهرهای با بیش از ۱۰ میلیون نفر جمعیت به سبب نقش مهم آنها در اقتصاد و تجارت جهانی، حوزه نفوذ بسیار وسیعی در سطح جهان دارند و به آنها جهان شهر گفته می شود.

مگالاپلیس (منطقه ابر شهری) :

★ در برخی از بخشهای جهان، در نتیجه گسترش فوق العاده زیاد دو یا چند مادر شهر در امتداد مسیرهای ارتباطی و حمل و نقل، زنجیره ای از مادر شهرها یا کلان شهرها پدید آمده اند که به آنها مگالاپلیس گفته می شود.

- در مگالاپلیس، حومه ها و شهرکهای اقماری یک مادر شهر به حومه ها و شهرکهای مادر شهر دیگر پیوند می خورد .
- برخی، مگالاپلیس را منطقه ابر شهری نامیده اند.

❖ مهم ترین ویژگی های مگالاپلیس عبارتند از:

- ۱- تمرکز و انبوهی جمعیت شهری
 - ۲- تمرکز موسسات مالی و پولی
 - ۳- تمرکز صنایع دانش بنیان
 - ۴- فراوانی آمد و شد بین مادر شهرهای هم جوار با انواع وسایل حمل و نقل زمینی و هوایی.
- ❖ مگالاپلیس ها معمولا در امتداد راه های ارتباطی، شکل خطی و گردوری و برخی نیز شکل خوشه ای و کهکشانی پیدا کرده اند .
- نمونه ای از اولین مگالاپلیس های جهان : مگالاپلیس شمال شرق ایالات متحده آمریکا (از بوستن تا واشنگتن) و مگالاپلیس ژاپن (توکیو - یوکوهاما)

تغییر در روستا نشینی و سکونتگاه های روستایی :

- هر چند فرآیند شهری شدن به افزایش شهرنشینی در همه کشورهای جهان منجر شده است، هنوز ۳/۴ میلیارد نفر از مردم جهان در روستاها زندگی می کنند. تنها در دو کشور چین و هند بیش از یک میلیارد نفر روستا نشین اند.

مهاجرت از روستاها به شهرها :

- این پدیده از مهم ترین عوامل تغییر در کاهش روستا نشینی و افزایش شهرنشینی است.
- به عوامل جاذبه و دافعه در مهاجرت های روستا به شهر توجه کنید. منظور از عوامل جاذبه و دافعه در مهاجرت چیست؟

مهاجرت در دوره صنعتی شدن :

- در سده نوزدهم و نیمه اول قرن بیستم در کشورهای توسعه یافته و صنعتی اروپا و آمریکای شمالی، به دنبال توسعه صنایع کارخانه ای مهاجرت از روستاها به شهرها رخ داد. البته این مهاجرت تدریجی و طولانی مدت بوده و طی دهها سال و همگام با تحولات صنعتی شدن صورت گرفته است.
- در برخی از روستاها شهرنشینان به سرمایه گذاری و خرید زمین های کشاورزی به منظور ایجاد کشت تجاری اقدام کردند و در نتیجه آن روستانشینی کاهش یافت. برخی از روستاها نیز به علت گسترش شهرها به حومه های شهری تبدیل شدند
- با ورود کشورهای آسیایی، آفریقایی و آمریکای لاتین به دوره صنعتی شدن، مهاجرت های فزاینده از روستا به شهر در این نواحی نیز به وقوع پیوست. اما این مهاجرتها با توسعه صنعتی همگام نبودند .
- رشد شهرنشینی در این نواحی طی دوره های زمانی کوتاه تر و سریع تر از رشد صنعتی رخ داد و شهرها از نظر امکانات و تسهیلات آمادگی لازم برای ورود مهاجران روستایی را نداشتند. در نتیجه، مشکلات زیادی برای روستاها و شهرها به وجود آمد.

تغییرات کالبدی و عملکردی در روستاها :

- با بروز تحولات صنعتی و ورود کشورها به عصر نوسازی (مدرنیزاسیون) نفوذ شهرها و « شهرگرایی » در روستاها افزایش یافت.
- ★ **منظور از شهرگرایی :** روندی اقتصادی – اجتماعی است که طی آن شیوه های زندگی، رفتار و عملکردها، ارزش ها و مظاهر شهری در روستاها و بین روستانشینان رواج می یابد.
- با فراهم شدن امکانات و تجهیزاتی چون آب و برق و راه سازی، استفاده از ماشین آلات کشاورزی و مصالح ساختمانی و تجهیزات شهری، تغییرات قابل ملاحظه ای در چهره و کالبد روستاها نسبت به گذشته پدید آمد. البته میزان این تغییرات از ناحیه ای به ناحیه دیگر متفاوت بوده است.
- با آنکه به طور کلی در بیشتر روستاها فعالیت غالب ، زراعت است، نقش و عملکرد برخی از روستاها تغییر کرده و عملکردهای جدیدی به طور مستقل یا علاوه بر زراعت در این روستا پدیدار شده است که از آن جمله می توان به روستاهایی با نقش: ۱- صیادی ۲- گردشگری ۳- صنعتی، که در آن صنایع کوچک تبدیلی یا خانگی رونق زیادی دارند، اشاره کرد.

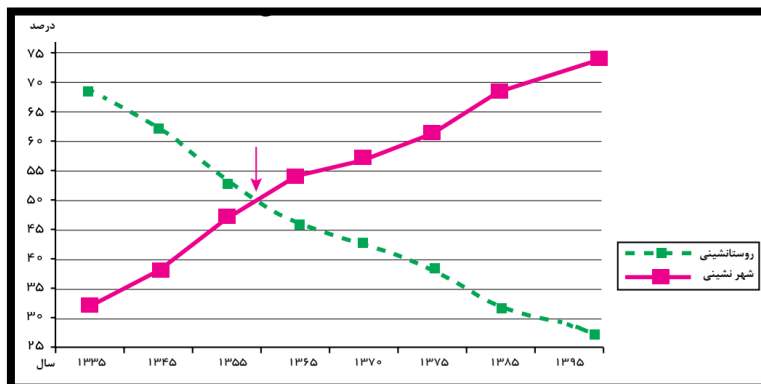
روابط شهر و روستا :

- از دیرباز شهر و روستا با یکدیگر وابستگی و روابط متقابل داشته اند اما نوع و چگونگی روابط شهر و روستا در زمانهای مختلف و در نواحی مختلف جهان متفاوت بوده است .
- روابط شهر و روستا را می توان از جنبه های مختلف اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی مطالعه کرد. به همین سبب، جغرافیدان ها و سایر اندیشمندان نظریه های مختلفی در این زمینه ارائه کرده اند که در بیشتر آنها بر نابرابری میان شهر و روستا تاکید شده است. طبق این نظریه ها، شهر محل انباشت سرمایه، تولید کالا های کارخانه ای و تمرکز اقتصادی است و مبادله ای نابرابر بین شهر و روستا جریان دارد.

تغییرات جمعیت شهری و روستایی در ایران :

❖ در کشور ما تغییرات شهرنشینی و روستا نشینی مانند سایر نواحی جهان به وقوع پیوسته است. به نمودار توجه کنید .

افزایش جمعیت شهری از سه طریق صورت گرفته است :

- افزایش طبیعی جمعیت شهرها یعنی رشد موالید (تولد ها) نسبت به مرگ و میر .
- مهاجر روستاییان به شهرها .
- افزایش جمعیت برخی روستاها و تبدیل شدن آنها به نقاط شهری یا ادغام روستاها در بافت شهری.

ملاک تبدیل روستا به شهر :

■ روستاهایی که جمعیت آنها به حد معین، مثلا ۱۰ هزار نفر، رسیده، با موافقت وزارت کشور، شهر اعلام شده اند و در آنها شهرداری تاسیس شده است. به دنبال این امر، باید برای ساکنان آنها نیز خدمات و تجهیزات شهری فراهم شود.

❖ با توجه به جدول، تعداد سکونتگاه های شهری در ایران چند برابر شده است؟

افزایش تعداد شهرها در ایران در ۶۰ سال اخیر

سال	۱۳۳۵	۱۳۴۵	۱۳۵۵	۱۳۶۵	۱۳۷۵	۱۳۸۵	۱۳۹۵
تعداد شهرها	۲۰۱	۲۷۱	۳۷۳	۴۹۶	۶۱۲	۱۰۱۲	۱۲۴۵

❖ همان طور که گفته شد، یکی از عوامل مهم افزایش جمعیت شهری در ایران مهاجرت از روستا به شهر بوده است ، تا سال ۱۳۳۵ مهاجرت از روستاها به شهرها به کندی صورت میگرفت و محصولات کشاورزی بخش عمده تولیدات داخلی را تشکیل میداد. این دوره به **دوره شهرنشینی کند** معروف است

مهم ترین علل شهر نشینی سریع :

❖ از سال ۱۳۳۵، روند شهرنشینی در ایران سرعت گرفت و دوره شهرنشینی سریع آغاز شد. که مهمترین علل

شهرنشینی سریع عبارت بودند از :

الف) از آنجا که بودجه کشور ما متکی به درآمد حاصل از فروش نفت است و این درآمد در دست دولت ذخیره می شود، دولت ها با استفاده از درآمد نفتی، بیشترین سرمایه گذاریها، توسعه کارخانه ها و تجهیزات و زیرساخت ها را به شهرها اختصاص دادند.

ب) از سال ۱۳۴۱ اصلاحات ارضی در روستاها انجام گرفت. اصلاحات ارضی یعنی تغییر قوانین مالکیت زمین و توزیع مجدد آن به نفع کشاورزان.

★ نکته : در ایران، اصلاحات ارضی در سه مرحله با سلب مالکیت مالکان بزرگ (ارباب ها) و واگذاری

زمین به دهقانان خرده پا انجام گرفت

❖ چرا اصلاحات ارضی در ایران موفق نبود؟

- به سبب تقسیم نادرست زمین .
- حمایت نکردن دولت از کشاورزان .
- توجه به صنایع مونتاژ .
- واردات کالا از کشورهای خارجی.

نه تنها وضع روستاییان بهتر نشد بلکه **شرایط انهدام کشاورزی** در ایران فراهم آمد. در نتیجه، **مهاجرت روستاییان به شهرها شدت گرفت.**

تبدیل تهران به مادرشهر ملی :

❖ با مهاجرت گسترده مردم از سراسر کشور، جمعیت این شهر به طور مداوم به شدت افزایش یافت و رفته رفته، فاصله زیادی با سایر شهرها پیدا کرد. به این ترتیب، جمعیت تهران همواره بیش از دوبرابر دومین شهر پرجمعیت ایران، یعنی مشهد بوده است.

❖ پس از انقلاب اسلامی نیز مهاجرت از روستا به شهر و از شهرهای کوچک به شهرهای بزرگ ادامه یافت . در این دوره، تعداد زیادی از روستاهای پرجمعیت به شهر تبدیل شدند یا در بافت شهرهای هم جوار ادغام گردیدند. برخی از آبادیها نیز خالی از سکنه شدند.

❖ در طی سال های ۱۳۶۵ تا ۱۳۹۵ علاوه بر تهران ۷ شهر با بیش از یک میلیون نفر جمعیت به کلان شهر تبدیل شدند.

❖ به علاوه، رشد شهرهای بزرگ و کوچک و شهرک های اقماری در اطراف تهران، این شهر را به یک منطقه کلان شهری بزرگ تبدیل کرد.

موفق و سربلند باشید